

УДК 159.922.1:331.1

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНОГО КОМПОНЕНТА ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВЧИТЕЛЯ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

М.М. Павлюк*аспірантка Інституту психології імені Г.С Костюка АПН України*

У статті представлено результати експериментального дослідження емоційно-ціннісного компонента професійної ідентичності вчителя основної школи. Виявлено його особливості у вчителів різних типів навчальних закладів: гімназій та звичайних загальноосвітніх навчальних закладів.

Ключові слова: емоційно-ціннісний компонент, професійна ідентичність, вчитель основної школи, показники, типи навчальних закладів.

На сучасному етапі розвитку суспільства особливо актуальною стає проблема ідентичності. Зовнішнє середовище, в якому відбувається становлення особистості не є сталою комбінацією чинників впливу на її поведінку чи діяльність, а хаотичним нагромадженням складових, що постійно змінюються, мають свої значення і різновекторну спрямованість. Звідси випливає амбівалентність ідентичності, що виявляється з одного боку у намаганнях особистості діяти самостійно спираючись на свої міркування, а з іншого у необхідності відповідати соціальним вимогам, з метою гармонійного входження до різних (у тому числі професійних) соціальних груп.

Суспільна динаміка супроводжується не лише зміною соціальних ролей, а й появою нових вимог до підготовки фахівців, яка повинна бути якісною, гнучкою і досить швидкою. Нові проблеми економічного, політичного і культурного характеру вимагають постійної перевірки існуючих критеріїв професійного розвитку та стимулюють прагнення учених до теоретичного осмислення процесу професійного самовизначення, самовдосконалення, професіоналізації особистості.

Посилений інтерес до проблеми професійної ідентичності відображає реакцію науки на трансформацію суспільних умов. Різкі соціальні зміни супроводжуються розвитком системи комунікацій, посиленням міграційних процесів що призводять до збільшення суб'єктивної причетності до різних реальних і віртуальних груп, появи нових статусно-рольових та професійних позицій. Новий етап розвитку науки, в центрі уваги якого опинились дослідження складних системних утворень, які характеризуються не лише саморегуляцією, а й саморозвитком безпосередньо стосується і всього освітнього процесу, в якому взаємодіють такі системи як особистість, наука, мистецтво, культура суспільства в цілому тощо. Цілком природно що до таких систем належить і педагогічний

процес, педагог, учень, освітнє середовище в якому вони взаємодіють. Саме характер організації цих систем визначає особливості професійної ідентичності вчителя основної школи.

Проблема становлення ідентичності – це проблема створення певного сенсу буття, стилю та способу життя особистості. Це і філософія людських цінностей та чеснот, і власний приклад вибору життєвої позиції. Тому головним питанням виступає шлях самовдосконалення особистості та методи, що ведуть до нього. При вивченні ідентичності центральним є питання, від чого залежать єдність і послідовність поведінки і психічних процесів індивіда та яка їх міра в різних контекстах і ситуаціях та на різних етапах його життєвого та професійного шляху, тобто об'єктивна діалектика усталеності та мінливості особистості.

Ідентичність належить до групи тих категорій, які характеризуються неоднозначністю в інтерпретаціях та інтегративністю. Феномену ідентичності приділяється значна увага в соціологічних, філософських і психологічних дослідженнях. Звернення до проблеми ідентичності у даний час досить часто зустрічається в фундаментальних і прикладних дослідженнях.

Ідентичність – це складна психічна реальність, яка включає в себе різні «рівні свідомості, індивідуальні і колективні, онтогенетичні і соціогенетичні основи» (Шнейдер Л.Б.)

Визначення проблеми ідентичності та вивчення її сутності, специфіки, механізмів становлення, її видів, виявляється актуальною у зв'язку із зростаючою проблемою кризи ідентичності сучасної людини (Г.М. Андрєєва, Н.Л.Іванова, О.Н. Павлова, Т.М. Буякас, А.В.Кузьмін).

Питання становлення ідентичності так чи інакше розглядаються у працях Е. Еріксона, Дж. Марсія, Ж. Піаже, Ф. Райс, Дж. Фінні, Л.Виготського, Г. Федоришина, Г. Шпета. Сучасні погляди на проблему ідентичності викла-

дені у працях Балла, В.Л. Зливкова, М. Пірен, М. Боришевського, А. Львовичкіної, Л. Орбан-Лембрик, А.І. Гусєва, В.С. Малахова, С.А. Баклушинського, В.І. Павленко, Д.А. Леонтьєва, П.В. Лушина та ін. Останнім часом досить поширеними у цьому напрямку є дослідження етнонаціональної ідентифікації.

Проблема вивчення професійної ідентичності вчителя основної школи в сучасних умовах стає особливо актуальною. В процесі її становлення важливо зберегти індивідуальні особливості кожного вчителя та учня, їх внутрішнє «Я», що є основою розвитку особистості її самоактуалізації та самореалізації.

Професіоналізм особистості педагога обумовлений об'єктивними і суб'єктивними чинниками ігнорування яких призводить до розвитку неадекватної професійної ідентичності педагога, що може бути наслідком як психофізіологічних перевантажень самого педагога, так і деформацій у розвитку особистості учнів.

Дослідження процесу розвитку професіоналізму особистості вчителя основної школи дає змогу виявити констатувати суперечності:

- між унікальністю і своєрідністю індивідуального способу педагогічної діяльності вчителя і стандартністю методів і методик підготовки педагогів у вищій та середній школі;
- між необхідністю оптимізації процесу розвитку професіоналізму особистості вчителя і відсутністю на сьогодні напрацьованих технологій такого розвитку.

Мета статті – розкрити особливості емоційно-ціннісного компонента професійної ідентичності вчителя основної школи.

Вагомий внесок у розробку та вивчення проблеми професійної ідентичності, виявлення умов, за яких забезпечується професійне зростання і досягнення індивідом професійного «акме» внесли О.С. Анісімов, О.О. Бодальов, Г.О. Балл, В.Г. Зазикін, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, В.Н. Маркін, В.Г. Михайловський, Л.А. Степнова, В.Д. Шадріков, та ін. Дослідженню психологічних механізмів стимулювання і збагачення професійної діяльності присвячені роботи В.Н. Абрамова, В.И. Ковальова, Н.П. Фетискіна; питанням професійних досягнень праці Б.Г. Ананьєва, Н.В. Кузьміної та ін.; мотивації досягнення успіху у професійній діяльності – В.Г. Асєєва, В.К. Вілюнаса; розвитку професійної ідентичності педагогів - І.І. Богданової, Л.Д. Доблаєвої, В.Л. Зливкова, Л.А. Кайдибич, В.Н. Козієва, та ін. Проблема розвитку професіоналізму особистості вчителя і педагогічної майстерності так чи інакше розкривається і в психолого-педагогічних дослідженнях Ю.Л. Азарова, Н.В. Александрова, Ю.К. Бабанського, Ф.Н. Гоноболіна, В.І. Загвя-

зінського, І.О. Зязюна, Д.Ф. Ніколенко, Л.Ф. Спіріна та ін. Особливий інтерес мають дослідження розвитку педагогічних здібностей, педагогічного мислення і педагогічної культури, творчості (О.О. Бодальов, В. А. Кан-калік, Ю.Н. Никандров, П.І. Підкасистий, Г.С. Сухобська, В.О. Сухомлинський, Я.С. Турбовський, О.І. Щербаков і ін.), вдосконалення умінь вирішувати педагогічні задачі (Р.Г. Герасимова, Н.В. Кузьміна, Ю.М. Кулюткін тощо).

Теоретико-методологічну основу експериментального дослідження склали принципи детермінізму і єдності свідомості і діяльності, а також концепція смислової структури свідомості, розроблена Виготським Л.С., Леонтьєвим А.Н, Зінченко В.П., Артемовою Є.Ю., Леонтьєвим Д.А., Століним В.В., Рябікіною З.І. та ін. Методологічними орієнтирами є системний та синергетичний підходи. З точки зору системного підходу професійна ідентичність розглядається в нерозривному зв'язку з особистісним компонентом, який розуміється як відкрита і динамічна система, що самоорганізується.

Експериментальне дослідження здійснювалося у період з 2007-2009 рр. на базі звичайних загальноосвітніх навчальних закладів м. Києва та шкіл-гімназій. У експерименті брали участь 77 вчителів звичайних загальноосвітніх навчальних закладів та гімназій із різним стажем педагогічної діяльності, що свідчить про адекватність представленої вибірки. Нами була використана сукупність методів, за допомогою яких було організовано і проведено експериментальне дослідження. Жоден метод чи методичний підхід не може охопити усі підходи щодо інтерпретації змісту, що складає структуру професійної ідентичності та процеси її змінювання, обумовлені психологічними чинниками, в цілісній єдності. Тому емпіричне дослідження професійної ідентичності вчителя основної школи вимагало застосування комплексної дослідницької стратегії і різноманітних методів та підходів, що доповнюють один одного.

Для отримання більш детальної інформації про психологічні особливості емоційно-ціннісного компонента професійної ідентичності вчителя основної школи, були виділені емпіричні показники, які дають кількісну і якісну характеристику досліджуваного феномена.

Вивчення емоційно-ціннісного компонента професійної ідентичності здійснювалося на основі результатів теоретичних пошуків щодо його змістового наповнення. На основі виявлених параметрів було виділено показники для експериментального дослідження.

Істотною складовою професійної ідентичності є самооцінка професійних якостей вчителя. Важлива роль самооцінки у професійній

діяльності підтверджена у працях таких вчених як Ю.А. Цагареллі, Л.Н. Корнеєва.

На основі проведеного аналізу попередніх експериментальних досліджень, виявляється, що розгляд самооцінки як індикатора емоційно-ціннісного компонента професійної ідентичності є виправданим.

Показник $\_1$ СП – ставлення до себе як педагога вимірювався за допомогою колірному тесту Люшера.

Показник $\_2$ – СОП – самооцінка професійних якостей досліджувався за допомогою процедури ранжування на основі варіанта методики Т.В. Дембо – С.Я. Рубінштейн.

Для дослідження ставлення педагога до себе як до особистості було застосовано тест-опитувальник самоставлення (ОСС) В.В. Століна створений у відповідності до розробленої ним ієрархічної моделі структури самоставлення. ОСС є багатомірним психодіагностичним інструментом, заснованим на принципі стандартизованого самозвіту, в якому твердження сформульовані від першої особи, з використанням двох варіантів відповіді «згоден» і «не згоден». Інструкція і процедура опитування були спрямовані на зниження впливу чинника соціальної бажаності і стратегії самоподачі на відповіді.

Показниками ставлення до себе педагогів як до особистості виступили шкали ОСС:

Показник $\_3$ - ШЯ - вимірює інтегральне відчуття «за» чи «проти» власного «Я»;

Показник $\_4$ - СВ- самовпевненість;

Показник $\_5$ - АС - аутосимпатія;

Показник $\_6$ - ОПІ - очікування позитивного ставлення інших;

Показник $\_7$ - СІ - самоінтерес;

Показник $\_8$ - СПГ - самоповага;

Показник $\_9$ - СПР - самоприйняття;

Показник $\_{10}$ - СЗ- самозвинувачення;

Показник $\_{11}$ - СР- саморозуміння.

Самооцінка і самоставлення є значущими показниками даного компонента професійної ідентичності педагога, оскільки «самооцінка і самоставлення є емоційною реакцією на той чи інший аспект образу «Я» (самосвідомість).

Ще одним показником емоційно-ціннісного компоненту професійної ідентичності вчителя виступає ставлення до професії.

Показник $\_{12}$ - ЗП – ставлення до професії. З метою вивчення ставлення педагогів до професії ми використовували методику А.А. Реана «Задоволеність обраною професією» (модифікація методик Ядова В.А., Кузьміної Н.В.).

Запропонований діагностичний інструментарій дав змогу з'ясувати стан сформованості професійної ідентичності за окремими показниками, виділених компонентів: когнітивного, емоційно-ціннісного та конативного.

Для встановлення наявності чи відсутності статистично достовірних відмінностей між середніми даними показниками компонентів професійної ідентичності педагогів загальноосвітніх навчальних закладів різного типу (звичайних шкіл та шкіл-гімназій), було використано t-критерій Стьюдента.

Аналіз середніх величин психологічних відмінностей професійної ідентичності вчителів різних шкіл показав достовірні відмінності (при значимості $p < 0,05$, $p < 0,01$, $p < 0,001$).

Порівнюючи результати діагностики дослідження емоційно-ціннісного компонента, було встановлено, що середні величини за обома вибірками відрізнялися.

Так, на малюнку 1, показник «ставлення до себе як до професіонала» (СП), характеризує ставлення педагогів до себе як до професіонала, достовірність відмінностей між представниками шкіл-гімназій (2,40) та звичайних шкіл (3,51) за t-критерієм Стьюдента ($t = 4,5283$, при рівнях значимості, $p < 0,001$) є істотним. Як показують численні дані СП звичайних шкіл (за індивідуальними показниками 4-6 стандартних балів), що відчуття впевненості та оптимізму, відчуття енергії та врівноваженості нестабільні. Дослідження даного показника здійснювалося за допомогою проективної методики КТВ, яка охоплює як свідомий, так і частково неусвідомлюваний рівні даного ставлення, обминаючи при цьому захисні механізми вербальної системи свідомості. Незважаючи на те, що педагоги говорять про себе позитивно, були зафіксовані тенденції негативних ставлень.

Це свідчить про те, що ідентифікація з професійною групою настільки значна, що респонденти ототожнюють себе з професією. Різниця за показником «самооцінка професійних якостей» (СОП) вчителів шкіл-гімназій (0,70) та звичайних шкіл (0,60) виявлена при рівні значимості $p < 0,01$ ($t = 3,016$), підтримується педагогами в зоні адекватної значимості в релевантній сфері для респондентів, включаючи механізми компенсації. У свою чергу, достовірні відмінності на рівні значимості $p < 0,05$ виявлені у обох вибірках за показниками «інтегральне відчуття «за» чи «проти» власного «Я»» (СЯ) ($T = 2,049$), «самоінтерес» (СІ) ($t = 2,357$) і «самоповага» (СПЯ) ($t = 2,605$), причому, СЯ вчителів звичайних шкіл дещо вище (17,81), ніж у шкіл-гімназій (16,77), а СІ (школи-гімназії 6,60 і звичайні 6,06) і СПЯ (5,91, 5,26 відповідно) – зниження, що свідчить про те, що позитивне ставлення до себе як до особистості «компенсується» (за Століним В.В.) шляхом зниження самоповаги. За показником емоційно-ціннісного компоненту «самовпевненості» (СВ), «аутосимпатії» (АС), «очікування позитивного ставлення інших» (ОПІ), «самоп-

рийняття» (СПР), «самозвинувачення» (СЗ), «саморозуміння» (СР) значимих відмінностей не виявлено, що підтверджує гіпотезу низки дослідників (Тіссера А., Кемпбелла Дж., Століна В.В., Соколової Е.Т. і ін.) про те, що самоставлення активно захищається особистістю. Показник ЗП, що виражає ставлення до професії, виявив значні відмінності між вчителями

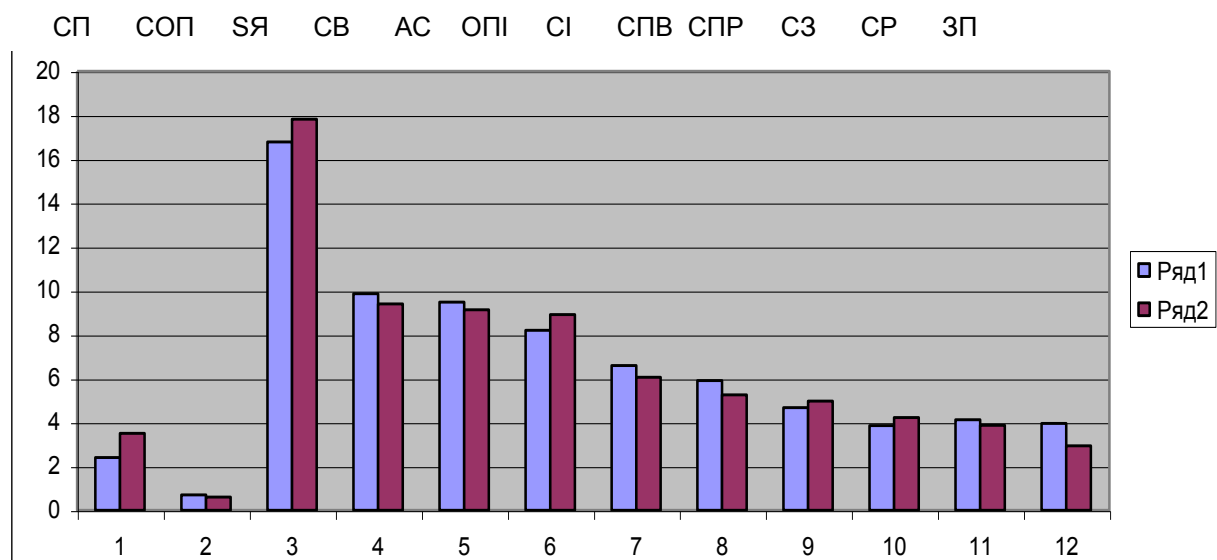
шкіл-гімназій (3,95) і вчителями звичайних шкіл (2,94), які показав, t – критерій Стьюдента ($t = 6,716$, $p < 0,001$), що підтверджує зниження статусного оцінювання професії вчителя самими педагогами, які у якості важливого чинника такого ставлення вважають власний соціально-економічний статус у суспільстві.

Таблиця 1

Порівняльний статистичний аналіз достовірних відмінностей професійної ідентичності вчителів основної школи (емоційно-ціннісний компонент)

Компоненти	№ показника	Код показника	Характеристика емпіричних показників	Середнє значення (гімназії)	Середнє значення (звич. школи)	Значення t -критерія Стьюдента
Емоційно-ціннісний	1.	СП	Ставлення до себе як до професіонала	2,40	3,51	4,5283***
	2.	СОП	Самооцінка професійних якостей	0,70	0,60	3,016**
	3.	СЯ	Вимірює інтегральне відчуття «за» чи «проти» власного «Я»	16,77	17,81	2,049*
	4.	СВ	Самовпевненість	9,87	9,40	1,137
	5.	АС	Аутосимпатія	9,49	9,13	0,799
	6.	ОПІ	Очікування позитивного ставлення інших	8,19	8,91	1,71
	7.	СІ	Самоінтерес	6,60	6,06	2,357*
	8.	СПГ	Самоповага	5,91	5,26	2,605*
	9.	СПР	Самоприйняття	4,68	4,98	0,958
	10.	СЗ	Самозвинувачення	3,85	4,23	1,3642
	11.	СР	Саморозуміння	4,13	3,87	0,937
	12.	ЗП	Ставлення до діяльності	3,95	2,94	6,716***

Унаочнимо дані таблиці у вигляді гістограми (див. рис. 1).

Примітка: Ряд 1 – школи гімназії, ряд 2 – звичайні школи

Рис. 1. Порівняльний аналіз середніх величин емоційно-ціннісного компоненту за обома вибірками

Таким чином, порівняльний аналіз достовірних відмінностей між середніми величинами емоційно-ціннісного компонента професійної ідентичності вчителів основної школи показав, що на чуттєвому рівні ставлення до себе як до професіонала і до професії, має негативний характер і свідчить про виражену відмінність між вчителями різних типів навчальних закладів (гімназій та звичайних шкіл). Завдяки різноманітності глобального самоставлення, не дивлячись на зниження самоповаги і інтересу до себе як до особистості, в цілому інтегральне ставлення до себе залишається на досить високому рівні і компенсує відмінності за іншими показниками.

Узагальнюючи отримані дані ми доходимо наступних висновків: за показником «ставлення до себе як до професіонала» (СП) у вчителів звичайних загальноосвітніх навчальних закладів відчуття впевненості та оптимізму, відчуття енергії та врівноваженості є менш стабільними у порівнянні із вчителями шкіл-гімназій. Зафіксована амбівалентність у вчителів звичайних шкіл, яка виявляється з одного боку у їх позитивних висловлюваннях, а з іншого у негативних ставленнях, які виявляються на неусвідомлюваному рівні.

Дані за показником «самооцінка професійних якостей» (СОП) вчителів шкіл-гімназій

та звичайних шкіл свідчать про достатньо високий рівень оцінювання своїх професійних якостей за обома вибірками, включаючи при цьому дії механізмів компенсації. За показником «інтегрального відчуття «за» чи «проти» власного «Я» (СЯ), у вчителів звичайних шкіл зафіксовані дещо вищі показники, ніж у шкіл-гімназій. Це свідчить про те, що позитивне ставлення до себе як до особистості «компенсується» (за Століним В.В.) шляхом зниження самоповаги. В той час як показник самоінтересу СІ вищий у вчителів шкіл-гімназій у порівнянні із вчителями звичайних шкіл.

Показник ЗП, що виражає ставлення до професії, виявив значні відмінності між вчителями шкіл-гімназій і вчителями звичайних шкіл, що підтверджує зниження статусного оцінювання професії вчителя самими педагогами, які у якості важливого чинника такого ставлення вважають власний соціально-економічний статус у суспільстві.

Використання отриманих даних ми бачимо у практичній площині як орієнтир для розробки корекційних заходів у контексті розвитку професійної ідентичності вчителя основної школи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В., Дорогань С. Світоглядна культура сучасного вчителя: проблема формування / В. Андрущенко, С. Дорогань // Вища освіта України. – 2002. – № 3. – С. 15-23.
2. Анисимов О.С. Акмеологические основы рефлексивной самоорганизации педагога: творчество и культура мышления: Дис. ... доктора психол. наук: 19.00.13 / Олег Сергеевич Анисимов. – М., 1994. – 286 с.
3. Беляев Ю.І., Кузьменко В.В. Актуальні проблеми підготовки вчителів : монографічний зб. статей Херсонського державного педагогічного інституту / Ю. І. Беляев, В. В. Кузьменко; [наук. ред. Т. В. Комісарова]. – Херсон, 1997. – С. 5-7.
4. Діалогічна взаємодія у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : кн. для вчителя : навч. посібник / [В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, А. Г. Волинець та ін.]; під ред. Г. О.Балла. – К., 1997. – 136 с.
5. Зливков В.Л. До проблеми самоідентифікації особистості / В. Л. Зливков // Матеріали ІІІ наук. форуму [«Суспільство ХХІ: соціально-психологічні проблеми гармонізації та гуманізації»], (Київ, 16 берез. 2009 р.) / МАУП. – К.: МАУП, 2009. – С. 14.
6. Практикум по психодиагностике: конкретные методики. – М.: Педагогика, 1989. – С. 147-160.
7. Чернокозов И.И. Профессиональная этика учителя : кн. для учителя / И. И. Чернокозов. – К.: Рад. школа, 1988. – 221 с.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2009 р.